

PUBLISHED BY

Online & Open Access

**VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

Indexing of VIIRJ

Dear Researchers,

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2319-4979) in the month of December 2012 has brought its 1st issue by publishing quality research articles written by researchers all over the globe. Since then it has regularly published research articles spanning all disciplines till the date. The journal is open access, online and has been indexed with ASI, Germany and ISI. The impact factor of VIIRJ is 1.469.

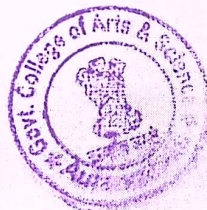
Due to its high quality publications recently it was included in the Master Journal List of prestigious Web of Science group. The *Master Journal List* is an invaluable tool to help you to find the right journal for your needs across multiple indices hosted on the Web of Science platform. Spanning all disciplines and regions, Web of Science Core Collection is at the heart of the Web of Science platform. Curated with care by an expert team of in-house editors, Web of Science Core Collection includes only journals that demonstrate high levels of editorial rigor and best practice.

UGC has included all journals which are indexed with globally recognized databases in its *UGC CARE LIST II*.

The Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal has been indexed with globally recognized databases and hence included in UGC CARE LIST II w.e.f. 14.6.2019.

Editorial Board

VIIRJ

Principal
PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

केसीईसंस्थायाः संचालितः
मूलजी-जेठा महाविद्यालयः,

क.ब.चौ.उ.म.वि. संलग्नितः स्वायत्तः महाविद्यालयः, जलगावः
तथा

संत-गाडगेबाबा-अमरावती-विश्वविद्यालयान्तर्गतः
शिक्षणप्रसारक-मंडलम्, अकोलाद्वारा संचालितः

शंकरलाल-खण्डेलवाल-महाविद्यालयः, अकोला

इत्यनयोःसंयुक्ताश्रये (MOU)

20-21 शतकान्तर्गत-संस्कृत-साहित्यम्
SANSKRIT LITERATURE OF 20th-21st CENTURY

विषयेऽस्मिन् आयोज्यमाना एकदिवसीया अन्ताराष्ट्रीयी अन्तर्जालीया
संगोष्ठ्यां विदुषां/संस्कृत-अनुरागिणां च जिर्धारितेषु उपविषयेषु शोधपत्राणि आमन्त्रितानि सन्ति।
तिथिः - 5 दिसंबरः 2020, प्रातः 10 वादनतः सायं 4 वादनपर्यन्तम् ।

उपविषयाः

- ❖ महाकाव्यविषयकं योगदानम्
- ❖ खंडकाव्य-गीतिकाव्यविषयकं योगदानम्
- ❖ नीतिसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ बालसाहित्यकाव्यविषयकं योगदानम्
- ❖ नाट्यसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ कथासाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ यात्रावर्णनसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ अनुदितसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ लोकसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ स्तोत्रसाहित्यविषयकं योगदानम्
- ❖ पत्रकारिताविषयकं योगदानम्
- ❖ पत्रकाव्यविषयकं योगदानम्

मार्गदर्शकाः

प्राचार्यः
प्रा. स.ना. भारंवे
मूलजी-जेठा-महाविद्यालयः,
जलगावः

प्राचार्यः
डॉ. जगदीश सावू
शंकरलाल-खंडेलवाल-
महाविद्यालयः, अकोला

संयोजकाः

संस्कृतविभागाध्यक्षा
डॉ. भाग्यश्री भलवतकर
मूलजी-जेठा-महाविद्यालयः,
जलगावः - 9422772857

संस्कृतविभागाध्यक्षा
डॉ. जयश्री सकळकळे
शंकरलाल-खंडेलवाल-महाविद्यालयः,
अकोला - 9422962044

समन्वयकसंपर्कः - डॉ. अखिलेश शर्मा
9422968508

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Sciences
Jalgaon

संस्कृत-मराठी-संस्कृत स्थित्यंतर (संगीत सौभद्रम् च्या आधारे)

पंकजा माधव वाघमारे,

संस्कृत विभाग, शासकीय ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

सारांश

संस्कृत नाटकांचा प्रभाव सर्वच भारतीय भाषांवर पडलेला दिसून येतो. महाभारतातील सुभद्राहरणाच्या कथेवर आधारित संगीतसौभद्र हे नाटक अण्णासाहेब किर्लोस्करांनी रचले आणि मराठी रंगभुमीला संगीत वैभव प्राप्त करवीन देणारे हे एक चिरतरूण नाटक ठरले. साहित्याच्या विकासात आदान-प्रदानाचे एक महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. पूर्ववर्ती काव्याचा प्रभाव परवर्ती कृतीमध्ये नेहमीच पडत असतो. संगीत सौभद्र हे एवढे प्रभावशाली नाटक बनले की, या नाटकाने प्रभावित होऊन एका संस्कृत विद्वानाने अर्थात श्री. भि. वेलणकर यांनी संगीत सौभद्र चा संस्कृतानुवाद 'संगीतसौभद्रम्' केला आणि सुभद्रेच्या विलोभनीय कथेचा संस्कृत-मराठी-संस्कृत असा प्रवास अस्तित्वात आला.

प्रस्तावना

लोकवृत्तींचे, मनुष्याच्या जीवनातील सुख आणि दुःखाच्या अवस्थांचे अनुकरण म्हणजे नाट्य होय. दर्शकांच्या रसानुभूतीकरिता नाटकाची निर्मिती झाली असे म्हणता येईल. संस्कृत नाटकांमध्ये भारतीय जीवनदृष्टीचे एक विलक्षण आणि प्रभावी रूप वचायला मिळते. संस्कृत नाटकांमध्ये नैतिक विवेकाने केलेल्या मनुष्याच्या कार्यांची, भावांची, जीवनाच्या विविध अवस्थांची अत्यंत कलात्मक आणि कल्पनाशील अनुकृती दाखवली आहे ज्यायोगे दर्शकांना रसात्मक अनुभवाच्या आनंदप्राप्तीसोबतच सत्याचा पण बोध होतो. 'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्।' असे महाकवी कालिदासाने सुद्धा प्रतिपादन केले आहे.

भारतात नाट्याची परंपरा ही अत्यंत प्राचीन काळापासूनच अस्तित्वात आलेली आहे. भरतमुनींनी (इ. स. पूर्व तिसरे शतक) आपल्या नाट्यशास्त्र या ग्रंथात या विषयावर प्रकाश टाकला आहे. संस्कृत नाटककारांनी भारतीय नाटकाची परंपरा समृद्ध केलेली आहे. भारतीय नाट्यसृष्टीचा विचार केला तर संस्कृत नाट्यसृष्टीचा अवर्जन उल्लेख करावाच

लागतो. अश्वघोष, भास, कालिदास, शुद्रक, हर्षवर्धन, भवभूती, विशाखदत्त यांच्या नाट्यकृतींनी संस्कृत नाट्यसृष्टीला अक्षरशः आदर्श बनवले आहे. संस्कृत नाटकांचा प्रभाव सर्वच भारतीय भाषांवर पडलेला दिसून येतो.

मराठीमध्ये मात्र नाट्यवाङ्मय प्रकार फार उशिरा झाला. 1843 साली विष्णू अमृत भावे यांनी सांगली येथे 'सीतास्वयंवर' या नाटकाचा प्रयोग केला. हा प्रयोग म्हणजेच मराठी नाट्यपरंपरेचा आरंभ मानण्यात येतो. इ. स. 1857 पासून संस्कृत नाटकांची मराठीत भाषांतरे होऊ लागली होती तोपर्यंत संस्कृत नाटकांची श्रीमंती मराठी रसिक प्रेक्षकाला कळली नव्हती. अण्णासाहेब किर्लोस्कर म्हणजेच बळवंत पांडुरंग किर्लोस्कर हे भारतीय नाट्यपरंपरेचे अभिमानी होते. रसात्मकता व आल्हादैक्यता ही त्यांच्या नाटकाची प्राणभूत लक्षणे होती व त्यांचा नाट्यसंप्रदाय हा भरतप्रणीत संप्रदाय होता. समकालीन नवविचाराच्या प्रवाहापासून वेगळी सांप्रदायिक, पारंपारिक व पुराणप्रिय अशीच त्यांची निर्मिती राहिली. इ. स. 1880 ते 85 या पाच वर्षांत अण्णासाहेबांनी

केलेल्या 'संगीत शाकुंतल', 'संगीत सौभद्र', 'संगीत रामराज्य वियोग' या नाट्यनिर्मितीने संगीत नाटक हा पूर्णरूप नाट्यबंध जन्मास घातला.

या संगीत नाटकांपैकी 'संगीत सौभद्र' ही कलाकृती अत्यंत प्रसिद्ध झाली. सुभद्राहरणाची मूळ कथा ही महाभारताच्या आदिपर्वात 219, 220, 221 व्या अध्यायात येते. सौभद्र हे कृष्णाने घडवून आणलेले गोड कपट नाट्य आहे. संगीत सौभद्र या नाटकाच्या कथानकाचे उपजीव्य महाभारत हा संस्कृत ग्रंथ आहे तर सौभद्र ची रचना ही देखील संस्कृत नाट्य पद्धतीस अनुसरूनच आहे. कालिदासीय नाटकातील रचनातंत्राप्रमाणे रचनातंत्राचा स्वीकार केलेला असला तरी अण्णासाहेबांनी रचलेल्या किलोस्करा नाटकाच्या जडणघडणीत, रंगरूपात व प्रयोगपद्धतीत क्रांती घडवून आणली.

संगीत सौभद्र ही एक हलकी-फुलकी संगीत सुखांतिका आहे. निर्भळ करमणूक हा तिचा हेतू आहे. 'संगीत सौभद्र' हे प्रेमळांचे व प्रेमिकांचे जग आहे. म्हणून पौराणिक कथा असूनही अध्यात्मविवेचन व पारमार्थिक बोध यांपासून ते दूर आहे व समकालीन साहित्य हेतू पासून देखील ते दूर राहिले. महाभारत काळापासून बदलत आलेली सौभद्र कथा अण्णासाहेबांच्या कल्पनाविश्वात खूपच बदलली. किलोस्करांच्या नाटकात ती दैवतकथा किंवा देवकथा राहिली नाही. महाभारतातील सनातन विभूतीत्व टाकून अण्णासाहेबांनी कुटुंबातील प्रेमळ माणसांचे नाटक लिहिले. संगीत सौभद्र हे सुखी संसाराच्या कल्पना व्यक्त करणारे समकालीन सोज्वळ असे कौटुंबिक नाटक आहे.

चासंदर्भात वि. स. खांडेकरांचा संगीत सौभद्रविषयीचा अभिप्राय हा लक्षणीय आहे. वि. स. खांडेकर म्हणतात, "देवांना वार्थक्य कधीही येत नाही अशी समजूत आहे. अशा

देवकोटीला पोचलेल्या मराठी नाटकांची यादी करू लागल्यास तिच्यात श्रीकाराच्या खाली सौभद्राचेच नाव लागेल. आज अनेक वर्ष बऱ्या वाईट नाटक मंडळ्या हे नाटक एकसारखे करीत आहेत. पण द्रौपदीची लहानशी थाळी जशी दुर्वासाच्या हजारो शिष्यांची क्षुधा शांत करू शकली त्याप्रमाणे किलोस्करांच्या प्रतिभेचे हे सुंदर अपत्य पिढ्यान् पिढ्या नाट्यलोलुप रसिकांचे मनोरंजन करीत आहेत."

मराठी रंगभूमीवर कितीही स्थित्यंतरे आली तरी मराठी रंगभूमीला संगीत-वैभव प्राप्त करून देणारे संगीत सौभद्र हे नाटक सुखावह तर आहेच पण एक परिपूर्ण कलाकृती असल्यामुळे आणि अण्णासाहेब किलोस्करांच्या नाट्यशैलीला संगीताचा अपूर्व साज चढविल्यामुळे एक चिरतरुण असे हे नाटक आहे. साहित्याच्या विकासात आदान-प्रदानाचे एक महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. पूर्ववर्ती काव्याचा प्रभाव परवर्ती कृतींमध्ये नेहमीच पडत असतो. हा पूर्ववर्ती प्रभावच उपजीव्य-उपजीवक भाव असतो. महाभारताच्या प्रभावातून निर्माण झालेल्या या संगीत नाटकात आणि महाभारतात उपजीव्य-उपजीवक असा भाव आहेच. संगीत सौभद्र हे एवढे प्रभावशाली नाटक बनले की, अण्णासाहेब किलोस्करांनी एका संस्कृत कथेला मराठी संगीत नाट्याच्या अनुबंधात बसवले त्याने प्रभावित होऊन एका संस्कृत विद्वानाने अर्थात श्री. भि. वेलणकर यांनी संगीत सौभद्र चा संस्कृतानुवाद 'संगीतसौभद्रम्' केला आणि सुभद्रेच्या विलोभनीय कथेचा संस्कृत-मराठी-संस्कृत असा प्रवास अस्तित्वात आला आणि संगीत सौभद्र हे श्री. भि. वेलणकरांच्या शैलीने देववाणीमध्ये नवीन रूप घेऊन अवतरले. अमराठीभाषिकांपर्यंत किंवा संस्कृत जाणणाऱ्या परंतु मराठी न जाणणाऱ्या साहित्यिकांपर्यंत हे अद्वितीय मराठी नाटक या नवीन स्थित्यंतरामुळे जाऊन पोहोचणारे

आहे आणि अगदी साधर्म्याधिष्ठित अनुवादामुळे संस्कृत संगीत नाटक हा साहित्यप्रवाहही प्रवाहित करण्यात श्री वेलणकरांचे नाव अग्रभागी घ्यावे लागणारे आहे. 'संगीत सौभद्र' च्या प्रभावातून जन्मलेल्या 'संगीतसौभद्रम्' वहल स्वतः श्री. भि. वेलणकर म्हणतात की,

"In choosing this play for a Sanskrit rendering, I had several objects in view. For producers, desirous of staging Sanskrit plays, a theme handled in modern times and yet drawn from the ancient lore is eminently suitable. In addition, Saubhadra started the modern era the Marathi stage and it is only opt that people of other states should be able to see this epoch-making piece of modern times which made the Marathi stage so much advanced. Music also lured me to this play in particular. A considerable use of Sanskrit vocabulary was as additional facility during the translation. Readers will notice that the maximum amount of original Sanskrit expressions have been preserved in the translation."

अत्यंत सुरस असे हे भाषांतर करत असताना श्री. वेलणकरांना संगीत सौभद्रच या यशाच प्रसिद्धिची जाण होती त्यामुळे या भाषांतरामध्ये अण्णा साहेब किलोस्करांच्या रचना सुद्धा अगदी जशाच्या तशा संस्कृतात पोहोचव्यात हा वेलणकरांचा प्रयत्न म्हणजे त्यांच्या अनुवाद कौशल्याचा उत्कृष्ट नमुनाच आहे. क्वचित छंदांच्या योजनेमुळे करावे लागलेले बदल वगळता सौभद्र चे हे नवे रूप अत्यंत आकर्षक बनले आहे. नभ मेघांनी आक्रमिले, नच सुंदरि करु कोपा, प्रिये पहा, राधाधर मधु मिलिंद जय जय किंवा पाण्डु नृपतिजनक जया ही संगीत सौभद्र ची अजरामर कीर्ति प्राप्त केलेली पदे श्री. भि. वेलणकरांनी अनुवाद करत असताना या प्रसिद्धी वलय्याची जाण ठेवत या पदांना गीर्वाणवाणीचा अपूर्व असा साज चढविला असल्याने ती नितांत रमणीय भासतात.

संगीतसौभद्र

संगीतसौभद्रम्

(श्री. भि. वेलणकर)

(श्री अण्णासाहेब

किलोस्कर)

वद जाउं कुणाला शरण

करील

जो हरण संकटाचे। मी

धरिन

चरण त्याचे। अगं

सखये।।धृ।।

बहु आस बंधु बंधवां

प्रार्थिले

कथुनि दुःख मनिचे। ते

होय

विफल साचे। अगं

सखये॥

वद शरण मे ननु कुतो यथा

स्यादहं दुरितानां हरणं भजेयं

सततं तं चरणम्। सखि सदा

।।धृ।।

बान्धवाप्तसुहितैषिणां

प्रार्थनैर्मनोव्यथाकथनविफलितं

निखिलमत्र नूनम्।। सखि

सदा।।॥

यांच्यतिरिक्त 'बलसागर तुम्ही, नभ मेघांनी आक्रमिले, नच सुंदरि किंवा राधाधरमधुमिलिंद जयजय' ही पदे संस्कृतात असली तरी ती मराठीप्रमाणेच मनाचा ठाव घेतात. अण्णासाहेब किलोस्करांवर कर्नाटकी शैलीचा प्रभाव होता त्यामुळे त्यांच्या नाटकांमधील अनेक पदे ही खास कर्नाटकी संगीतातच तयार झालेली आहेत. हा प्रभाव कायम ठेवण्याचे शिवधनुष्य देखील वेलणकरांनी लीलया पेलले आहे, याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे तिसऱ्या अंकातील नच सुंदरि करु कोपा हे प्रेमगीत होय.

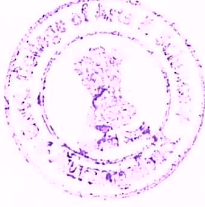
मूळ महाभारतातील सुभद्रेच्या या संस्कृत भारतीय दैवतकथेला अण्णासाहेब किलोस्करांनी मराठीतील प्रेमकथेमध्ये रूपांतरित केले आणि ही सुभद्रेची प्रेमकथा तितकीच सहज आणि अलगद पुनश्च नव्या रूपात श्री. भि. वेलणकरांनी संस्कृतात आणली आणि या अनुवादित कलाकृतीमुळे सुभद्रेच्या कथेच्या निमित्ताने संस्कृत-मराठी-

Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

संस्कृत असा एक नवीन साहित्यिक अनुबंध अस्तित्वात आला.

संदर्भ सूची -

- 1) कामतीकरप्रकाश, संगीत सौभद्र, साहित्यसेवा प्रकाशन, 1994
- 2) द्विवेदी रेवाप्रसाद, नाट्यशास्त्रम्, इंडियन इन्स्टीट्यूट ऑफ स्टडीज, सिमला, 2014
- 3) पांडेय रमाशंकर, मालविकाग्निमित्रम्, चौखंवा सुरभारती प्रकाशन, 2014
- 4) मुलाटेवासुदेव, संगीत सौभद्र, प्रकाशक - के. एस. अतकरे, 1994
- 5) वेलणकरश्री. भि., संगीतसौभद्रम्, गीर्वाणसुधा प्रकाशनम्, 1961

(Handwritten signature)

MUNICIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad